

Η Δίκη που δεν ήταν η Νυρεμβέργη μας

Από τον ΚΩΣΤΑ ΜΠΟΤΟΠΟΥΛΟ

Θανάσης Διαμαντόπουλος, Ο Εθνικός Δικασμός και η κορύφωσή του. Η Δίκη των «Έξι». Εξίλασμός ή δικαστικός φόνος, Πατάκη, Αθήνα 1922, 320 σελ.

Από τα πολλά θέματα που αγγίζει, με τη γνωστή του παραστατικότητα και μεταδοτικό πάθος, ο Θανάσης Διαμαντόπουλος στο πόνημά του για τη Δίκη των Έξι και για τον πολιτικό της περιγύρο, ο οποίος, κατά το συγγραφέα, προδιέγραψε το αποτέλεσμα, θα ήθελα, λόγω ειδικού ενδιαφέροντος, να εστιάσω στα ακόλουθα τρία: τη διαπάλη μεταξύ συνταγματικής νομιμότητας και νομιμοποίησης, την άποψη του συγγραφέα περί του συγκεκριμένου εθνικού δικασμού¹ ως σύγκρουσης «δύο μορφών εθνικισμού» και, σε μεγαλύτερο βάθος, στην ίδια τη Δίκη και την μετά από 88 χρόνια «αναψηλάφηση» της.

Μια μόνο προκαταρκτική παρτήρηση: τα γεγονότα για τα οποία γίνεται λόγος στο νέο βιβλίο του Θανάση Διαμαντόπουλου για τη Δίκη των Έξι αποτελούν μέρος του σκληρού, και συγχρόνως καυτού, πυρήνα της σύγχρονης ελληνικής Ιστορίας. Τα συγκροτούν και τα νοηματοδοτούν μια ανεξίτηλα τραυματική στρατιωτική ήττα, ένας βαθύς και ακόμα ανεπούλωτος δικασμός, μια καταδίκη πολιτικών προσώπων σε θάνατο μέσα από μια δίκη από έκτακτο στρατοδικείο που συγκροτήθηκε γι' αυτόν και μόνο το σκοπό, διαλύθηκε αμέσως μετά και δεν άφησε πίσω του ούτε καν επίσημα πρακτικά.

Μπροστά σε τέτοια γεγονότα, δεν υπάρχει, κατά τη γνώμη μου, χώρος, ιδίως μετά από έναν αιώνα, για δίκιο και άδικο, νικητές και ηττημένους, αναδρομικές διεκδικήσεις και δικαιώσεις. Μόνο χώρος για σκούφιμο πάνω από τα γεγονότα υπάρχει, με την πολυτέλεια της χρονικής απόστασης και με οδηγό τα πορίσματα της ιστορικής έρευνας. Η Δίκη, αλλά και ο Θανάσης Διαμαντόπουλος, μας προσφέρουν επίσης τροφή για στοχασμό περί της, κατά Ράμφον, «κυριαρχίας της μερικότητας και του αυτοκέφαλου συναισθηματισμού, που ανοίγουν το δρόμο σε αλληλοφαγώματα»².

Η Δίκη των Έξι μπορεί να είχε, τότε που διεξήχθη, σκοπό την κάθαρση, δεν προσφέρεται όμως, πιστεύω, ούτε για ιστορική, ούτε για συλλογική κάθαρση, καθώς αποτελεί καθρέφτη ηττών, λαθών, εγκλημάτων και μικροτήτων, που εξακολουθούν, σε ικανό βαθμό, να έχουν πολιτικό και κοινωνικό αντίκρυσμα. Η δίκη του 1922 μοιάζει πιο πολύ

Μουσείο Μπενάκη

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος δαμάζει τη βουλγαρική τίγρη. Έργο αγνώστου. Παρά την ανάληψη στρατιωτικής δράσης, ο εθνικισμός του Βενιζέλου και της παράταξής του περιγράφεται ως το όραμα για μια «Ελλάδα ισχυρή και πλουσία, ικανή να αναπτύξει εντός των ορίων της την ζωτικήν βιομηχανίαν, ικανήν εκ των συμφερόντων τα οποία θα εξεπροσώπη να συνάψη εμπορικά συμβάσεις μετ' άλλων κρατών υπό τους αριστούς δυνατούς όρους». Ουσιαστικά, δηλαδή, είναι μια επιδίωξη ευημερίας.

με τη δίκη των Κολοκοτρώνη-Πλαπούτα³, που προηγήθηκε κατά 78 χρόνια (1834), παρά με τη Δίκη της Νυρεμβέργης (1945-46), που θα

επιχειρούσε να σφραγίσει, και συμβολικά, το τέλος του ναζισμού. Η δε αναψηλάφηση του 2009-10 έχει πιο πολύ τον απονενομημένο χαρα-

κτήρα «κλεισίματος» ενός κύκλου που δεν μπορεί να κλείσει. Ωστόσο, και είναι το σημαντικότερο: η έλλειψη καθαρτήριας δυναμικής δεν μειώνει ούτε στο ελάχιστο την ανάγκη αυτογνωσίας.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ

Σε σχέση με τα «συνταγματικά» του πονήματος: ο συγγραφέας στην προσπάθειά του, που χαρακτηρίζει το σύνολο των αναλύσεών του και που τον τιμά, να κρατήσει ισορροπία ανάμεσα στις αντιμαχόμενες παρατάξεις που διχάστηκαν και διχασαν, προβαίνει και σε έναν «συμφητισμό» της σχέσης του «βασιλικού» και του «βενιζελικού» στρατοπέδου σε σχέση με τη συνταγματική νομιμότητα.

Είναι αλήθεια ότι και από τις δυο πλευρές έγιναν παρεκβάσεις, όπως επίσης είναι αλήθεια ότι η έλλειψη εκλογής του Βασιλέα από το λαό δεν σημαίνει ότι του έλειπε κάθε νομιμοποίηση, αφού τού την πρόσφερε το σύνταγμα της εποχής. Υπήρχαν πράγματι δυο πηγές νομιμοποίησης, όπως και εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές αντιλήψεις εκ μέρους των φορέων τους και των εκατέρωθεν οπαδών. Όμως, η «συνταγματική νομιμότητα» είναι μία και δεν ακολουθεί ούτε τη διαφορετική νομιμοποίηση ούτε τις πολιτικές διαφορές.

Έτσι, η απόφαση του Βασιλέως Κωνσταντίνου να διαλύσει τη Βουλή του 1915, αμέσως μετά την εκλογή Βενιζέλου, δεν «καταγράφει στο συλλογικό ασυνείδητο της ελληνικής κοινωνίας» ως «ακραία αντικοινοβουλευτική πράξη» — ήταν, ακόμα και υπό ένα μοναρχικού τύπου σύνταγμα, ακραία αντικοινοβουλευτική πράξη. Ούτε

ισοψηφίζεται αυτή η πράξη με το εκ μέρους του Ελευθερίου Βενιζέλου αίτημα για διάλυση από τον Βασιλέα της Βουλής του 1910, μόλις είχε πάρει ψήφο εμπιστοσύνης η κυβέρνηση συνασπισμού της οποίας πρόισατο: γιατί είναι άλλο πράγμα το αίτημα διάλυσης, και διενέργειας εκλογών, από πρωθυπουργό που καταλάβαινε πως με τη συγκεκριμένη κυβέρνηση δεν μπορούσε να κάνει τη δουλειά του, και άλλο η εμπόδιση, με μονομερή παρέμβαση του Βασιλέα, νεοεκλεγμένης κυβέρνησης και ισχυρά νομιμοποιημένου από νωπή λαϊκή βούληση πρωθυπουργού να ασκήσουν τα καθήκοντά τους. Το γεγονός ότι, όπως πρώτος επισήμανε ο Θανάσης Διαμαντόπουλος, η διάλυση της Βουλής του 1915 ήταν παράνομη, καθώς επρόκειτο «για δεύτερη συνεχή διάλυση για την ίδια ή παρεμφερή αιτία», δεν την κάνει λιγότερη παράνομη επειδή προερχόταν από το Βασιλέα. Ούτε «θεωρήθηκε» αντιδημοκρατική από τους Φιλελευθέρους – ήταν αντιδημοκρατική.

Ο Διαμαντόπουλος έχει δίκιο ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος και τα στελέχη του, προϊόντος ιδίως του χρόνου, δεν είχαν το μονοπώλιο του πατριωτισμού, ούτε καν της προοδευτικότητας, καθώς και ότι η διακυβέρνηση Βενιζέλου είχε και ήκιστα δημοκρατικές στιγμές. Ο χαρακτηρισμός, όμως, περί «τυραννικών μεθόδων διακυβέρνησης» μου φαίνεται υπερβολικός, το ίδιο και εκφράσεις όπως «Παραταξιάρχης», «το καιροσκοπικό ταμπεραμέντο του κρητικού ηγέτη», καθώς και η χρήση εκτεταμένων αποσπασμάτων από τις μαρτυρίες ενός ανθρώπου, του Ζαβιτζιάνου, που είχε κόψει τις γέφυρες, και όχι μόνο τις πολιτικές, με το βενιζελικό «στρατόπεδο». Λιγότερο πειστικός μου φαίνεται ο ισχυρισμός του συγγραφέα, στηριγμένος στη διάκριση μεταξύ δυο μορφών νομιμότητας, της δημοκρατικής-κοινοβουλευτικής και της μοναρχικής, ότι και οι δυο «παράταξεις», η «βενιζελική» και η «κωνσταντινική», υπηρέτησαν εξίσου τη νομιμότητα. Ο «βενιζελισμός» δεν «εμφανίστηκε» ως η παράταξη της κοινοβουλευτικής νομιμότητας, ήταν, όσο εκλεγόταν, αυτή η παράταξη, και συχνά-πυκνά η μοναρχία της έθεσε εμπόδια που παραβίαζαν τη δημοκρατική αρχή – γιατί και η μοναρχία εκείνων των καιρών, θεωρητικά τουλάχιστον, της δημοκρατίας μετείχε.

Σωτήρης Χρηστίδης / Philartia auctions

Λαϊκή λιθογραφία του 1913, έργο του Σωτήρη Χρηστίδη, που απεικονίζει των Κωνσταντίνο ως «Κωνσταντίνο ΙΒ'», νόμιμο διάδοχο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ωστόσο, ο Βασιλέας βρέθηκε στον αντίποδα αυτού του ρόλου που είχε πλάσει γι' αυτόν το εθνικό φαντασιακό αφού δεν ενστερνιζόταν τη «Μεγάλη Ιδέα». Πάντως, παρά τις διαφορές του Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο, που ήταν περισσότερο διαφορές νοοτροπίας και επιλογής στρατοπέδου, και η μοναρχία εκείνων των καιρών, θεωρητικά τουλάχιστον, της δημοκρατίας μετείχε.

«ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΣ» VS «ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΣΜΟΣ»

Ως προς την απόφασή του συγγραφέα περί του «διχασμού ως δυο μορφών εθνικισμού»: καταλαβαίνω την υπόθεση περί δυο εξίσου νόμιμων αντιλήψεων για το καλό της πατρίδας – ο Διαμαντόπουλος περιγράφει εναργώς τόσο το διαφορετικό κοινωνιολογικό υπόβαθρο «βενιζελισμού» και «κωνσταντινισμού», όσο και τον εκ διαμέτρου αντίθετο «διεθνοπολιτικό προσανατολισμό» των δυο «στρατοπέδων», συμφωνώ δε απολύτως ότι αυτές οι διαφορές είχαν πολύ μεγαλύτερη σημασία και βάθος από τη σύγκρουση των προσωπικοτήτων των δυο αρχηγών. Έχω, ωστόσο, μια ένσταση ως προς τη χρήση του όρου «εθνικισμός» για τη βενιζελική παράταξη.

Ο αντιβενιζελικός χώρος όχι

μόνο δεν ενστερνιζόταν τη «Μεγάλη Ιδέα», και κάθε μεγάλη ιδέα, αλλά και διακατεχόταν, με τα λόγια ανθρώπων που τον εκπροσωπούσαν, αλλά και του ίδιου του συγγραφέα, από τη «φιλοσοφία της εθνικής αναδίπλωσης και περιχαράκωσης»: το «Μικρά και Έντιμος Ελλάς» υποδηλώνει έναν προφανή και αμυντικό εθνικισμό. Σε τι όμως συνίσταται ο «εθνικισμός» της βενιζελικής παράταξης, ο οποίος παρουσιάζεται, από μεν τον ίδιο τον Βενιζέλο, ως το όραμα για μια «Ελλάδα ισχυρή και πλούσια, ικανή να αναπτύξει εντός των ορίων της την ζωτική βιομηχανία, ικανή εκ των συμφερόντων τα οποία θα εξεπροσώπη να συνάψει εμπορικές συμβάσεις μετ' άλλων κρατών υπό τους αρίστους δυνατούς όρους», από δε τον ίδιο το συγγραφέα ως «εθνικισμός οικονομικών προοπτι-

κών και στοχεύσεων, ευρύτερων γεωπολιτικών υπολογισμών και επιδίωξης ειδικά αναβαθμισμένου ρόλου της χώρας στον διεθνή επιμερισμό ισχύος»;

Δεν βλέπω σε τι η εξωστρέφεια, η άσκηση διπλωματίας, ο διεθνής λόγος για την υπηρέτηση των συμφερόντων της χώρας, το όραμα της αυτονομίας, της αξιοπρέπειας και, θα λέγαμε σήμερα, της «ήπιας δύναμης», συνιστά εθνικισμό, που είναι μια έννοια με σαφώς αρνητική φόρτιση. Αντίθετα, βλέπω απόλυτα να ταιριάζει σε αυτήν την έννοια η αυτοπεριχαράκωση, η διατύπωση του «εθνικού μεγαλείου» ως θέσφατου αλλά και η υπηρέτησή του μέσα από την έλλειψη φιλοδοξιών, ρίσκου, επιλογών και αποφάσεων. Βλέπω σε τι η «ουδετερότητα» σε έναν παγκόσμιο πόλεμο έχει στοιχιάσει εθνικισμού, όχι όμως η τοποθέτηση στο στρατόπεδο της δημοκρατίας, με την ελπίδα ότι θα αποβεί και στρατόπεδο των νικητών.

Αν σε ένα πράγμα – και δεν είναι το μόνο – η Ιστορία έχει δικαίως τον Βενιζέλο είναι για τη διορατικότητα του, την αίσθηση των διεθνών συσχετισμών και τη χρήση τους για την αποκόμιση οφέλους για τη χώρα του – και όχι για τους υποστηρικτές του. Όλα αυτά είναι εξ ορισμού αντίθετα με τον εθνικισμό. Μπορεί η σύγκρουση της περιόδου του Διχασμού να είχε εθνικά (υπό την ψυχική έννοια) χαρακτηριστικά, μπορεί να υπήρξαν αποπήματα και παραβάσεις και από τις δύο πλευρές, δεν ήταν όμως, κατά την άποψή μου, «σύγκρουση δυο εθνικισμών», αλλά μεταξύ ενός αμυντικού εθνικισμού και ενός εξωστρεφούς εκσυγχρονισμού – που βέβαια, και όχι προς τιμήν του, κατέφυγε και αυτός στην έξαψη των παθών και σε ορισμένες περιπτώσεις και στη βία.

Η ΔΙΚΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΨΗΛΑΦΗΣΗ ΤΗΣ

Θα ήθελα να κλείσω με μια αναλυτικότερη εξέταση της «Δίκης των Έξι», που ήταν στην πραγματικότητα Οκτώ⁴, και της πολύ καθυστερημένης «αναψηλάφησης» της.

Σε σχέση με τη δίκη που διεξήχθη από τις 31 Οκτωβρίου ως τις 14 Νοεμβρίου 1922 και οδήγησε σε εκτέλεση για εσχάτη προδοσία στο Γουδί, ελάχιστες ώρες μετά την ολοκλήρωσή της, του αρχιστράτηγου της Μικρασιατικής Καταστροφής, τριών πρώην πρωθυ-

πουργών και δυο πρώην υπουργών, όλων προερχόμενων από την αντιβενιζελική παράταξη, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι δεν αποτελεί «δικαική δίκη».

Το αναδεικνύουν τα νομικά γεγονότα: ίδρυση εκτάκτου Στρατοδικείου αντί για την προβλεπόμενη, κατά το σύνταγμα, παραπομπή, των μη στρατιωτικών κατηγορουμένων, σε Ειδικό Δικαστήριο· συγκρότηση δικαστηρίου αποκλειστικών από πρόσωπα της «εμπιστοσύνης» της επαναστατικής κυβέρνησης και του ανακριτή Θ. Πάγκαλου· διώλο αντικειμενική στάση και εκφράσεις «δικαστών» κατά την ακροαματική διαδικασία· στήριξη της κατηγορίας, ιδίως κατά του στρατηγού Χατζηανέστη, στα λεγόμενα του προκατόχου του⁵, ο οποίος «μετεπήδησε» στο βενιζελικό στρατόπεδο και είχε κάθε λόγο να επιρρίψει τις ευθύνες στο διάδοχό του για να τις αποφυγεί ο ίδιος· συλλήβδην καταδίκη και μη εξατομίκευση των κατηγοριών για καθέναν από τους οκτώ κατηγορουμένους· απαγόρευση χρήσης, ως υπερασπιστικών στοιχείων, διπλωματικών εγγράφων ακόμα και από τον πρώην υπουργό Εξωτερικών Μπαλατζή· ταχύτατη εκτέλεση της ποινής για να αποφυγθούν οι διεθνείς «πέσεις». Οι δικονομικές παραβιάσεις και η αίσθηση προειλημμένης απόφασης που απέπνεε τότε, και συνεχίζει να αποπνέει ακόμη, η Δίκη, φέρνουν σχεδόν σε δεύτερη μοίρα το αν οι κατηγορούμενοι είχαν, και σε ποιο βαθμό, ή δεν είχαν καθόλου⁶, τις ευθύνες που τους καταλογίζονταν για ένα αντικειμενικά κοσμοϊστορικό γεγονός. Σε ένα κράτος δικαίου το πώς και με τι εγγυήσεις διερευνάται η αλήθεια έχει αυτόνομη και ουσιαστική αξία.

Το παραδέχτηκαν, λίγα χρόνια μετά κι ενώ τα γεγονότα ήταν ακόμα «ζεστά», και οι βασικοί εκπρόσωποι της «άλλης πλευράς», με πρώτο τον ίδιο τον Βενιζέλο, τόσο στο «προειδοποιητικό τηλεγράφημά του» από το εξωτερικό προς τους τότε κρατούντες, όσο και σε μετέπειτα τοποθετήσεις του στη Βουλή (θα τις δούμε να χρησιμοποιούνται κατά την αναψηλάφηση). Το ίδιο έκανε και ο επικεφαλής της ανακριτικής επιτροπής, ακραϊφής βενιζελικός και αργότερα δικτάτορας, Θεόδωρος Πάγκαλος. Το διατυπώνει αιχμηρά στο βιβλίο του και ο Θανάσης Διαμαντόπουλος: «Επρόκειτο για μια δίκη παραωδία, οι πολιτικές

σκοπιμότητες της οποίας εκ των υστέρων ομολογήθηκαν». Σκοπιμότητες οι οποίες συνίσταντο στο γεγονός ότι «η αποφόρτιση του κλίματος –και ιδίως η εκτόνωση του προσφυγικού στοιχείου– απαιτούσε την αιματηρή Κάθαρση, ώστε η χώρα καταλαγιασμένη να μπορέσει να ασχοληθεί απερίσπαστη με την ανασυγκρότησή της, στρατιωτική και οικονομική». Το γεγονός ότι η αποφόρτιση και η καταλαγή, σε μια πρώτη φάση και σε κάποιο βαθμό, «πέτυχαν», και η χώρα έγλειψε τις πληγές της προσωρινά «απερίσπαστη» από έναν διχασμό, ο οποίος στην πρώτη, και κοντινή στο χρόνο, ευκαιρία θα ξανασάρωνε στο πέρασμά του, δεν δικαιολογεί, ούτε από νομική ούτε από ηθική άποψη, την «άδικη δίκη».

Οι «Έξι» πλήρωσαν με τη ζωή τους για δυο, εξίσου πολιτικούς, λόγους, έναν γενικό και έναν συγκεκριμένο. Ο γενικός, και πιο κρίσιμος, ήταν η προσπάθεια ικανοποίησης του «λαϊκού αισθήματος» εκ μέρους της επαναστατικής κυβέρνησης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, τις σφαγές και τον ξεριζωμό περίπου 2 εκατομμυρίων Ελλήνων, που, εν τω μεταξύ, είχαν στη μεγάλη πλειονότητά τους συρρεύσει στην Ελλάδα και ζητούσαν κάποιο είδους «δικαιοσύνη». Υπ' αυτή την έννοια, μπορεί να θεωρηθεί ότι η βαθιά πολιτική ανατροπή την οποία προκάλεσε η Καταστροφή (στρατιωτικό κίνημα Πλαστήρα-Γονατά-Φωκά, παραίτηση κυβέρνησης Τριανταφυλλάκου, αποχώρηση Κωνσταντίνου από το θρόνο υπέρ του γιου του Γεωργίου Β', συγκρότηση Επαναστατικής Επιτροπής) υπήρξε κοντινότερο της έκβασης της Δίκης κινούν αίτιο από τον γενικότερο Διχασμό που είχε ξεκινήσει το 1915. Ο συγκεκριμένος, και τελικά καθοριστικός, λόγος ήταν η επικράτηση, εντός του «επαναστατικού στρατοπέδου», από τον Βενιζέλο, της ομάδας των «σκληρών», με επικεφαλής τους Πάγκαλο και Οθωναίο, ανακριτή και πρόεδρο, αντίστοιχα, στη Δίκη των Έξι, οι οποίοι ήταν εξαρχής στραμμένοι στην εκτέλεση για παραδειγματισμό, και όχι πιο μετριοπαθών στοιχείων, στα οποία πιθανόν να ανήκε ο Πλαστήρας και πάντως σίγουρα ανήκαν οι Δαγκλής και Γονατάς, που ζήτησαν «κανονική δίκη», καθώς και οι συνεργάτες του Βενιζέλου, Διομήδης και Ρέπουλης, που ανατάχθηκαν στην εκτέλεση⁷.

Πολιτική, επομένως, δίκη και κα-

ταδίκη, πολιτική ωστόσο, φοβούμαι, και η αναψηλάφηση της Δίκης στον Άρειο Πάγο το 2009-2010. Και τούτο γιατί, χωρίς να αμφισβητείται ούτε η θεμιτή βούληση των απογόνων των εκτελεσθέντων να αποκατασταθεί το «όνομα» και η τιμή τους (και των εκτελεσθέντων και των απογόνων)⁸ ούτε η στήριξη σε διάταξη νόμου που επέτρεπε την κίνηση αναψηλάφησης σε συγγενείς σε βάθος δυο γενεών, η επανάληψη της δίκης στηρίχθηκε σε αμυγνός πολιτικά στοιχεία, ενώ ανοιχτά πολιτική –αποκατάσταση των εκτελεσθέντων, καταλαγή των παθόν– ήταν και η στόχευση του όλου διαβήματος που ξεκίνησε, τον Ιανουάριο του 2008, ο εγγονός του πρώην πρωθυπουργού Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, Μιχαήλ (Μίκης). Σε κάποιο βαθμό πολιτική, πάντως νομικά αμφισβητήσιμη, ήταν και η απόρριψη, για μη ύπαρξη εννόμου συμφέροντος, της παράστασης ως πολιτικής αγωγής της Ομοσπονδίας Προσφυγικών Σωματείων Ελλάδος⁹.

Ενώ το άρθρο 525 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας απαιτεί για την επανάληψη μιας δίκης «νέα στοιχεία», το αίτημα, στη συγκεκριμένη περίπτωση, στηρίχθηκε σε μια επιστολή του Βενιζέλου, ως πρωθυπουργού, προς τον τότε αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Παναγή Τσαλδάρη, το 1929¹⁰, σε μια δήλωση του Βενιζέλου, ως πρωθυπουργού, στη Βουλή του 1932¹¹, και σε μια μεταγενέστερη δήλωση του Θ. Πάγκαλου¹². «Στοιχεία» σημαίνει γεγονότα ή αποδείξεις, πάντως καταστάσεις του εξωτερικού κόσμου, και μάλιστα άγνωστες ως τη στιγμή της αποκάλυψής τους στους δικαστές και με δυναμική να ανατρέψουν προγενέστερη δικαστική κρίση¹³. Όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, υπόψη των δικαστών τέθηκαν πολιτικές δηλώσεις, που είναι μάλιστα αμφίβολο αν αποτελούν εκτιμήσεις-αξιολογήσεις ή αν έγιναν για να επιτύχουν συγκεκριμένο πολιτικό αποτέλεσμα υπό συγκεκριμένη συγκυρία. Αυτό διατύπωσαν και επισήμως οι δυο μειοψηφιστές, έναντι πλειοψηφίας τριών, δικαστές του Συμβουλίου του 7ου Ποινικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, προσθέτοντας μάλιστα στην επιχειρηματολογία τους την παρέλευση μεγάλου χρόνου από τη διεξαγωγή της προσβληθείσας δίκης, καθώς και την έλλειψη επίσημων πρακτικών της. Δεν νομίζω ότι τα καθαρά νομικά αυτά επι-

χειρήματα απαντώνται πειστικά με τα εκ «της πραγματικής ζωής» αντιειρηνήματα που προβλήθηκαν: πρώτον, ότι οι μεν κρίσεις αποτελούν «στοιχεία» γιατί έγιναν από «επίσημα πρόσωπα που ήταν σε θέση να γνωρίζουν καλά και είναι καταγεγραμμένα σε επίσημα έγγραφα [...] αν δε (αυτά τα «στοιχεία») είχαν κατατεθεί στη δίκη του 1922 δεν θα ήταν δυνατόν να προκύψει η γνωστή καταδικαστική απόφαση»¹⁴, και, δεύτερον, ότι μια παλαιά αδικαιολόγητη αμέλεια δεν μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο στην εκ των υστέρων απόδοση δικαιοσύνης¹⁵, καθώς ο ίδιος νόμος δίδει «βάθος δυο γενεών» για την αναψηλάφηση¹⁶.

Σε κάθε περίπτωση, την πρόθεση εκ των υστέρων «αποκατάστασης», αναγκαστικά πολιτικής, αφού πολιτική ήταν και η αρχική καταδίκη, κατέστησαν, προς τιμήν τους, σαφή τόσο ο κινήσας τη διαδικασία (Μ. Πρωτοπαπαδάκης: «Η Αλήθεια συζητήθηκε, βρέθηκε και επικυρώθηκε με τις αποφάσεις του Αρείου Πάγου, που ακύρωσαν την άδικη απόφαση του δικτατορικού Στρατοδικείου του 1922. Η Δικαιοσύνη των εκτελεσθέντων υπήρξε πράξη εθνική»), όσο και ο αντιστοιχισμός του Αρείου Πάγου στην εισήγησή του προς το 7ο Ποινικό Τμήμα (Ν. Τσάγγας: «[Η απόφαση] αποτελεί ένα βήμα προς την εθνική συμφιλίωση και οδηγεί προς το οριστικό κλείσιμο αυτής της πληγής, που καταλαλαπώρησε στο παρελθόν το Έθνος»)¹⁷.

Δεν ισχυρίζομαι, κάθε άλλο, ότι η συμφιλίωση και το κλείσιμο των πληγών δεν είναι σημαντικά αγαθά και ότι, υπ' αυτήν την έννοια, οι δυο αποφάσεις του Αρείου Πάγου, η υπ' αριθμ. 1533/2009 του Συμβουλίου και η υπ' αριθμ. 1675/2010 του 7ου Ποινικού Τμήματος, που τη συμπλήρωσε και την εξειδίκευσε, δεν έχουν αξία. Έστω και μη ασχολούμενες, αφού αυτό δεν ήταν δυνατόν¹⁸, με τα μεγάλα προβλήματα της Δίκης των Έξι, τα διαδικαστικά-δικονομικά για τα οποία έγινε λόγος, κι έστω κρίνοντας, 88 χρόνια μετά τα γεγονότα και χωρίς στοιχεία άλλα από πολιτικές δηλώσεις αντιπάλων των εκτελεσθέντων, καθώς και την εν τω μεταξύ εντυχήσας επελθούσα άμβλυση των πολιτικών παθόν, ότι οι «Έξι» δεν ήταν ένοχοι εσχάτης προδοσίας¹⁹, οι δυο αποφάσεις μετέχουν μιας προσπάθειας αναδρομικής απόδοσης δικαιοσύνης: τουλάχιστον, και δεν είναι λίγο, έχει τεθεί, έστω και καθ' υπέρβαση των

αυστηρών κανόνων της αναψηλάφησης, η σφραγίδα της επίσημης Δικαιοσύνης στο ιστορικό πόρισμα ότι η Δίκη των Έξι ήταν άδικη.

Το ζήτημα είναι, και θα ήθελα με αυτό να κλείσω τους προβληματισμούς που μου γέννησε το συναρπαστικό βιβλίο του Θανάση Διαμαντόπουλου, τι «δικαιοσύνη» είναι αυτή που κάνει κοντά έναν αιώνα για να πάρει επίσημη μορφή. Και που δεν «απαντά» –γιατί δεν μπορεί εκ φύσεως να απαντήσει– ούτε στα γιατί της μεγάλης τραγωδίας του 1922, ούτε στα πώς της συνέχισης, με άλλες κάθε φορά μορφές, του πολιτικού αλληλοσπαραγμού, της σύγκρουσης κόσμων και της μη συμφιλίωσης, όχι μόνο με τους αντιπάλους μας, αλλά με τον ίδιο τον εαυτό μας. ■

Αργύο The Books Journal

Νοέμβριος 1922, κτίριο Παλαιάς Βουλής, στη διάρκεια της δίκης που κατέληξε σε απόφαση θανατικής καταδίκης «των Έξι» και στην εκτέλεσή τους. Ο συνταγματάρχης Πάσαρης, πρώην υπαρχηγός του επιτελείου, καταθέτει ως μάρτυς κατηγορίας. Στην πρώτη σειρά διακρίνονται οι Γούδας, Θεοτόκης, Πρωτοπαπαδάκης.

1. Ενός διχασμού που σημάδευε την περίοδο 1915-1922, αλλά που, κατά το συγγραφέα, συνεχίστηκε τουλάχιστον ως το 1935, με μια «περίπου τετράχρονη συμφιλίωτική παρένθεση σε δυο φάσεις: 1926-1928 και 1928-1930».

2. «Μια εμφυλιακή μετάλλαξη: ο διχασμός του 1915», στην *Καθημερινή*, 28 Νοεμβρίου 2021.

3. Θυμίζω πρόχειρα: έλλειψη αποδείξεων για τα αποδιδόμενα, και εκεί, εγκλήματα εσχάτης προδοσίας, διορισμός εντελώς προκατελημμένου (Αγγλου) Επιτρόπου (Μείσιου), διαβουλεύσεις «δικαστών» με αντιβασιλείς και κυβερνητικά στελέχη εντός και εκτός δικαστηρίου, επικράτηση των «οκληρών», προεπιλεγμένη απόφαση για καταδίκη. Δυο, ή μάλλον τρεις, σημαντικές διαφορές: Πολυζωίδης, Τερτοέτης και αποτροπή της εκτέλεσης.

4. Πέρα από τους 6 εκτελεσθέντες Χατζηανέστη, Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Στράτο, Θεοτόκη και Μπαλτατζή, δυο ακόμα κατηγορούμενοι, ο ναύαρχος Μιχαήλ Γούδας και ο στρατηγός Ξενοφών Στρατηγός καταδικάστηκαν σε ισόβια κάθειρξη. Μαζί με τις ποιινικές επιβλήθηκε, στους πέντε από τους οκτώ καταδικασθέντες, υψηλή χρηματική αποζημίωση υπέρ του Δημοσίου: 1 εκατομμύριο δραχμές στους Μπαλτατζή και Θεοτόκη, 335 χιλιάδες στον Στράτο, 200 χιλιάδες στους Γούναρη και Γούδα.

5. Πρόκειται για τον ασκήσαντα επί σχεδόν δύο χρόνια την αρχιστρατηγία Αναστ. Παπουλά, ο οποίος, δεκαετία χρόνια αργότερα, εκτελέστηκε με τη σειρά του από την «εθνικόφρονα» κυβέρνηση, αποτελώντας έτσι, κατά

μία έννοια, το εβδόμο και αναδρομικό θύμα της Δίκης των Έξι.

6. Η διατύπωση του Θανάση Διαμαντόπουλου «τα εμφανέστατα λάθη, τόσο στρατιωτικά, όσο και πολιτικά, των κατηγορουμένων, ασφαλώς και δεν αρκούσαν για να θεμελιώσουν κατηγορία που τους οδήγησε στο εκτελεστικό απόσπασμα» δεν απαλλάσσει, κατά τη γνώμη μου, από την ανάγκη να εξεταστούν συγκεκριμένα γεγονότα υπό το φως των δυο κατηγοριών που αποδόθηκαν στους κατηγορούμενους: ότι με τις πράξεις και τις παραλείψεις τους σχετικά με τον πόλεμο ενήργησαν παράνομα και με τρόπο που μπορούσε να ενισχύσει τις δυνάμεις του εχθρού και να βλάψει τις ελληνικές πολεμικές δυνάμεις και ότι με τις πράξεις και τις παραλείψεις τους εγκατέλειψαν άμαχους Έλληνες με αποτέλεσμα αυτοί να σφαγιασθούν από τους Τούρκους ή να μετατραπούν σε πρόσφυγες. Είναι χρήσιμο επίσης να απαντηθεί το ερώτημα: «αν δεν έφταιγαν οι συγκεκριμένοι για τέτοια εθνική καταστροφή, τότε ποιος έφταιγε; Ή μήπως δεν έφταιγε κανείς;»

7. Βλ. Δ. Μπαγιώργας, *Ακμή και παρακμή του πολιτικού ήθους*, αναφέρεται σε Μ. Πρωτοπαπαδάκη, «Μετά την αναψηλάφηση της “δίκης των έξι”», 15 Απριλίου 2013, διαθέσιμο στο διαδίκτυο.

8. Ψύχραιμα και, γι' αυτό, συγκινητικά το εκφράζει η Ένωση Συμ-

ναίων, στην από 5 Νοεμβρίου 2009 ανακοίνωση ενόψει αναψηλάφησης: «Σημαντική, κατανοητή και συμπαθής η προσπάθεια των οικείων των καταδικασθέντων για αποκατάσταση της καλής φήμης των προγόνων τους, αλλά πιο σημαντική είναι η ηρεμία και η διατήρηση της συνοχής της χώρας».

9. Η Ομοσπονδία Ισχυρίζοταν, διά του δικηγόρου της, ότι το έννομο συμφέρον της στηριζόταν στην «στο διηνεκές ηθική βλάβη» που έχουν υποστεί όλοι οι απόγονοι των μικρασιατών προσφύγων, καθώς και στη «διατήρηση της ιστορικής μνήμης των πατρίδων τους».

10. «Δίναμαι να διαβεβαιώσω υμάς κατά τον πλέον κατηγορηματικόν τρόπον ότι ουδείς των πολιτικών αρχηγών της δημοκρατικής παρατάξεως θεωρεί ότι οι ηγέτες της πολιτικής, ήτις ηκολούθησαν μετά το 1920, διέπραξαν προδοσίαν κατά της χώρας ή εν γνώσει οδήγησαν τον τόπον εις την μικρασιατική καταστροφήν».

11. «Αποτελεί ελκρινή επιθυμία μου να αποκατασταθεί η μνήμη των νεκρών και είμαι έτοιμος να προσέλθω εις μνημόσυνον όπως δεηθώ μετά συγγενών και φίλων αυτών».

12. «Δεν παραδέχομαι ότι διέπραξαν συνειδητήν προδοσίαν [...] αλλά υπήρξαν μοιραία και αναγκαία θύματα εις τον βωμόν της Πατρίδος».

13. Έτσι ο Γ. Ν. Πρασιανάκης, «Η

Δίκη των έξι: Αναψηλάφηση-νεκρανάσταση του Διχασμού», 4 Ιανουαρίου 2010, διαθέσιμο στο διαδίκτυο.

14. Έτσι ο Μ. Πρωτοπαπαδάκης, ό.π.

15. Το ζήτημα είναι τι ήταν δυνατόν να «αναψηλαφήσει» η μεταγενέστερη απόφαση, μη γνωρίζοντας τι ακριβώς «είπε», και πού στηριζόταν, η υπό αναψηλάφηση.

16. Δεν αμφισβητείται ότι η αναψηλάφηση με πρωτοβουλία εγγονού ήταν νόμιμη, αλλά το πόσο ήταν εφικτό να επανακριθεί, 88 χρόνια μετά, μια απόφαση που στηριζόταν στα γεγονότα, και στα συμφραζόμενα, της εποχής κατά την οποία ελήφθη.

17. Και οι δυο δηλώσεις στο Μ. Πρωτοπαπαδάκης, ό.π.

18. Κατά την αναψηλάφηση μπορεί να εξεταστεί μόνον το αποτέλεσμα μιας δίκης, όχι οι συνθήκες υπό τις οποίες ελήφθη.

19. Με την απόφαση 1675/2010 ακυρώθηκε η απόφαση του Εκτάκτου Επαναστατικού Στρατοδικείου Αθηνών ως προς τους όλους τους καταδικασμένους για εσχάτη προδοσία και έπαυσε οριστικά η ποινική δίωξη λόγω παραγραφής. Πέρα από το καθαρά νομικό πεδίο, και οι δυο αποφάσεις, τόσο η «αθώωση» νεκρών, όσο και η πάση δίωξης που είχε παύσει με τις εκτελέσεις, έχουν κάτι το «εξωπραγματικό».